

УДК 378.016(477.53)"18/19"

ПІДГОТОВКА ВЧИТЕЛІВ НА ПЕДАГОГІЧНИХ КУРСАХ ПОЛТАВЩИНИ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Тонконог І. В.

У статті здійснено аналіз процесу становлення теоретичного та практичного компонентів професійно-педагогічної підготовки вчителів на педагогічних курсах Полтавщини в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. Головна увага автора зосереджується на дослідженні навчальних планів, особливостях навчальних програм педагогічних предметів, структури педагогічної практики на тимчасових педагогічних курсах у зазначений період.

Ключові слова: професійно-педагогічна підготовка, вчитель, загальнопедагогічна підготовка, педагогічна практика, методи навчання.

В статье осуществлен анализ процесса становления теоретического и практического компонентов профессионально-педагогической подготовки учителей на педагогических курсах Полтавщины в конце ХІХ – начале ХХ века. Главное внимание автора сосредотачивается на исследовании учебных планов, особенностях учебных программ педагогических предметов, структуры педагогической практики на временных педагогических курсах в указанный период.

Ключевые слова: профессионально-педагогическая подготовка, учитель, общепедагогическая подготовка, педагогическая практика, методы обучения.

The article is an analysis of the process of development of theoretical and practical components in professional pedagogical training of teachers in pedagogical courses of Poltava Region at the end of the 19th – the beginning of the 20th century. The main focal points are examination of curriculums, peculiarities of training programs in pedagogical disciplines, structures of teaching practice during temporal pedagogical courses of this period.

Key words: professional pedagogical training, teacher, general pedagogical preparation, teaching practice, teaching methods.

Постановка проблеми. Українська система педагогічної освіти вимагає від сучасного вчителя цілісних знань та вмінь, творчих здібностей та здатності використовувати індивідуальний підхід до кожного учня з урахуванням вікових особливостей. Одним із шляхів вирішення вказаної проблеми є звернення до накопиченого в Україні освітянського досвіду організації підготовки вчителів у різних типах навчальних педагогічних закладів України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., ґрунтовне вивчення, об'єктивна оцінка й творче осмислення якого допоможе впровадженню кращих надбань школи в сучасну педагогічну теорію та практику.

Аналіз останніх публікацій з дослідження. Проблемі теоретичних основ вдосконалення професійної підготовки вчителя присвячені наукові дослідження О. О. Абдуліної, М. Б. Євтуха, В. А. Кан-Калика, Л. С. Нечепоренка, Н. Д. Хмель, Н. В. Кічука, Г. В. Троцько та ін. Системному підходу до професійної підготовки вчителя та формуванню його професійних якостей присвячені праці Є. П. Белозерцева, О. І. Бульвінської, М. М. Нечаєва, В. А. Семиченко, В. О. Сластьоніна, А. І. Щербакова та ін. Аналіз процесу формування педагогічної майстерності майбутнього вчителя розглянуто в наукових розвідках Є. С. Барбіної, І. А. Зязюна, Н. В. Кузьміної, Н. М. Тарасевич та ін. Окремі історичні аспекти професійної підготовки вчителів висвітлено в працях Н. М. Дем'яненко, Л. В. Задорожної, І. М. Кравченко, С. А. Лисенко, О. М. Лук'яненко, Ю. Л. Радченко та ін.

Мета статті – здійснити аналіз процесу становлення професійно-педагогічної підготовки вчителів на тимчасових педагогічних курсах Полтавщини в кінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. Освітні реформи 60-х рр. ХІХ ст. поставили питання про необхідність підготовки фахово освічених учителів. Діяльність тимчасових педагогічних курсів як екстернатної форми підготовки вчителя

регламентувалася створеними 5 серпня 1875 р. "Правилами про тимчасові педагогічні курси". З 1878 р. Міністерство освіти дозволило організувати курси при учительських семінаріях. У 1913 році було запроваджено у зв'язку з прийняттям "Правил для спеціальних випробувань на звання вчителя або вчительки вищого початкового училища" спеціальні іспити на базі учительських інститутів.

На Полтавщині, як в усіх тогочасних губерніях України, з 1870 року починався відлік існування тимчасових педагогічних курсів. У архівних матеріалах знаходимо: "Полтавські губернські земські збори 30 вересня 1870 року затвердили для літніх курсів підготовки вчителів асигнувати 1750 руб з метою організації таких курсів щорічно в 5 губерніях Полтавщини" [5, арк. 155]. Так, у Ромнах такі курси були відкриті коштом земства в липні 1871 року [11, арк. 194].

МНО часто гальмувало прогресивні процеси розвитку майстерності вчителів, підвищення їх рівня освіти. Так на клопотання директора Полтавського міського училища перед попечителем КУО про заснування у 1911 році 2-річних педкурсів при закладі за правилами, затвердженими МНО 29 червня 1907 року, відповідь міністра освіти П. Зілова була негативною, оскільки "... в Полтавській губернії було на той час уже 6 таких курсів" [10, арк. 4].

Вивчення архівних матеріалів, урядових документів, педагогічної літератури дало змогу встановити, що професійна підготовка вчителів Полтавщини в кінці XIX – на початку XX ст. на педкурсах упродовж досліджуваного періоду органічно включала теоретичний та практичний напрям з домінуванням останнього на базі спеціально створеної зразкової школи.

Поступово відбувався процес підсилення та оновлення психолого-педагогічної складової частини у змісті підготовки вчителів. Якщо загальнопедагогічна підготовка курсистів Полтавщини 1875–1890-х рр. була репрезентована лише курсами "Педагогіки" та "Дидактики", то на початку XX ст. вона була доповнена "Педагогічною психологією", "Загальною психологією", "Основними принципами нової педагогіки", методикою викладання окремих навчальних предметів початкової школи, "Училищезнавством", "Історією педагогіки", "Шкільною гігієною" (див. табл. 1).

Таблиця 1

Порівняльний аналіз змісту загальнопедагогічної підготовки вчителів на педкурсах у 1910–1917 рр. [9, арк. 60–68]

Місто	Дисципліни загальнопедагогічної підготовки
Харків	Спецметодики, "Психологія", "Педагогіка", "Дидактика"
Полтава	Спецметодики, "Шкільна гігієна", "Психологія", "Педагогіка"
Самара	"Педагогіка", "Психологія", спецметодики, "Історія російської педагогіки", "Гігієна дитячого віку", "Історія російської школи", "Паталогічна педагогіка"
Київ	"Педагогіка", "Психологія", "Експериментальна психологія", "Історія російської школи", "Історія педагогічних учень", "Природа як фактор виховання", "Школотзнавство", "Дитячі ігри", "Учення про фізичний розвиток людини"
Чернігів	Спецметодики, "Шкільна гігієна", "Психологія", "Педагогіка", "Історія педагогіки"
Гадяч (Полтавська губ.)	Спецметодики, "Шкільна гігієна", "Психологія", "Педагогіка", "Дидактика та училищезнавство"

Отже, як бачимо з даних таблиці, загальнопедагогічна підготовка курсистів на початку XX ст. в кількісних показниках була нестабільною в різних містах. Основний чинник, який визначав ці показники, на наш погляд: ініціативи земств, що могли забезпечити курси викладачами та коштами, прогресивно налаштовані педагоги, які творчо підходили до розробки змісту авторських курсів дисциплін психолого-педагогічного циклу.

Установлено, що психолого-педагогічна підготовка на педкурсах у досліджуваній період здійснювалась в усталеному складі слухачів за наявності розкладу занять та за умови керівної ролі викладача. Індивідуальними формами роботи визначені такі: вивчення педагогічної та художньої літератури, педагогічної періодики, підготовка письмових робіт з педагогіки та методики викладання предметів початкового навчання, рефератів, доповідей, виступів на конференціях.

Вивчення архівних матеріалів, педагогічної літератури дало змогу встановити, що упродовж досліджуваного періоду значна увага в діяльності тимчасових

педагогічних курсів Полтавщини була приділена формуванню в курсистів практичних дидактичних та виховних умінь та навичок. Цьому процесу сприяла ретельно продумана система педагогічної практики, досвід психолого-педагогічних характеристик. Поступово розширилися можливості використання практичних методів: розробка конспектів, проведення та аналіз пробних уроків, їх обговорення, складання протоколів конференцій та щотижневих курсових занять, ведення особистих конспектів тощо. Виконуючи ці види робіт, вихованці оволодівали конкретними напрямками педагогічної майстерності.

Педагогічна практика проводилась у зразковій школі, була керованою, структурованою: відвідування курсистами зразкових уроків у керівників та їх аналіз; підготовка слухачів до пробних уроків (написання конспектів та їх обговорення на заняттях); проведення пробних уроків та їх аналіз. Зауважимо, що поступово педагогічна практика в прикріпленій зразковій школі розширилася, ускладнилась дослідженням учнів, проведенням змістовного дозвілля у позаурочний час.

Обговорення підготовлених курсистами конспектів пробних уроків формувало відповідальне ставлення до педагогічної діяльності та сприяло розвитку педагогічного мислення. Аналіз пробного уроку було спрямовано на формування у педагогів професійних умінь та навичок, розвитку їх аналітичного мислення. Процедура складалася з таких етапів: а) самоаналіз курсиста; б) аналіз призначеного рецензента; в) обговорення пробного уроку всіма слухачами; г) висновки та загальна оцінка уроку керівником курсів. Вивчення матеріалів архіву дало змогу зробити висновок, що особливістю аналізу пробних уроків курсистів (до 1881 р.) було те, що на кожен урок призначалось 2 рецензенти, на відміну від інших періодів, де був лише один. Це значною мірою дозволяло активізувати діяльність курсистів, привчаючи до систематичної праці, формувало загальнопедагогічні вміння та навички [5, арк. 228 зв.].

Слід зауважити, що за браком часу не всі слухачі могли дати пробні уроки, тому для тих, хто не встигав, встановлювали інші вимоги: проводити індивідуальні заняття з учнями та складати конспекти цих занять. Ці записи детально аналізували на теоретичних заняттях [Там само, арк. 232].

Написання рефератів з різних навчальних предметів, численні педагогічні зібрання сприяли розвитку мовленнєвих умінь, вчили логічної завершеності, інтонаційного оформлення, виразності педагогічного мовлення. Окрім підготовки конспектів уроків, відвідування аналізу уроків керівника курсів, товаришів, чергування по класу, складання характеристик на учнів, кожен слухач повинен був підготувати конспект аналізу підручників та посібників для народних шкіл з висновками щодо доцільності їх використання у навчальному процесі, що сприяло формуванню педагогічного мислення.

Слухачі курсів упродовж зазначеного періоду відвідували лекційні заняття з предметів, які викладались у початкових школах, вивчали спецметодики цих предметів та психолого-педагогічні дисципліни.

Ознайомлення курсистів з методикою викладання свого предмета та детальний опис закладу, в якому вони працювали, давало змогу вчителям обмінюватися досвідом, формувало вміння вирішувати проблеми.

Так, навчальний план педкурсів у Золотоноші (1876 р.) включав основні предмети курсу початкового училища, спецметодики, "Педагогіку", "Психологію", "Шкільну гігієну". Слухачі готували по 2 пробні уроки у прикріпленому повітовому училищі, писали конспекти уроків та подавали їх для аналізу викладачеві, відвідували уроки керівника курсів, своїх товаришів та аналізували ці уроки, складали характеристики на учнів, виконували обов'язки чергових по класу, конспекти аналізу першоджерел, підручників для початкових шкіл, аналіз навчальних програм предметів початкової школи [8, арк. 5–156].

Авторські навчальні програми викладачів з педагогіки, психології, спецметодик поступово поглиблювались та розширювались з урахуванням проблем початкової школи. Розробка цих програм, підготовка посібників, методичних рекомендацій, навчальних курсів вимагали від авторів знань предмета, його специфіки, методики його викладання, вікових особливостей учнів тощо.

Вивчення архівних матеріалів дозволило зробити висновок про змістовність, інформаційну насиченість, інтегративний характер авторської програми курсу "Педагогіка" викладача Полтавських педкурсів (1872–1880 рр.) Г. Істоміна, яка враховувала досягнення тогочасної педагогіки, спецметодик. Попри те, що програма

була недостатньо проблемного змісту, все ж мала чітку структуру, логіку побудови, цілісність, оскільки спрямовувала вчителів на розуміння ролі й місця педагога в суспільстві, вимог до його професійної компетентності, окреслювала шляхи самовиховання та самоосвіти [Там само, арк. 210–210 зв.].

Програма "Педагогічної психології" К. Єльницького, який читав лекції на тимчасових курсах у Гадячі у період з 1912 до 1917 рр., була структурованою, змістовною, мала інтегративну спрямованість, оскільки поєднувались питання педагогіки, деякі питання філософії та педагогічної психології будувались з урахуванням основних дидактичних принципів науковості, системності, зв'язку з життям, наступності у вивченні тем [Там само, арк. 117–118].

Цікавою та змістовною, цілісною, логічно вибудованою з урахуванням дидактичних принципів була програма К. Єльницького також з "Дидактики та училищезнавства", оскільки спрямовувалась на ознайомлення з основними відомостями про методи навчання, виховання, організацією навально-виховного процесу школи, вимогами до вчителя, управління школою. Її зміст націлював курсистів на формування досвіду самооцінки й самоаналізу педагогічних явищ і ситуацій, уміння моделювати навчально-виховний процес, розвиток педагогічного мислення, професійної самосвідомості. Програма була побудована на міждисциплінарній основі, оскільки вміщувала відомості не лише з педагогіки, а й здобутків педагогічної думки минулого в тогочасних умовах, ознайомлюючи з педагогічними концепціями Й. Песталоцці, Й. Гербарта, Я. Коменського, Ф. Фребеля, К. Ушинського, Х. Алчевської, М. Корфа та ін. [Там само, арк. 119].

У пояснювальній записці до програми з методики російської мови викладач курсів М. Даденков писав: "Всі заняття будуть спрямовані на те, щоб зацікавити вчителів педагогічних курсів та прищепити в них інтерес до справи, навчити їх розбиратися в методичній літературі, покращити їх педагогічну майстерність. Особлива увага буде приділена Й. Гербарту, його ученню про формальні ступені освіти, а також буде звертатися увага на сучасні педагогічні течії" [3, арк. 171]. Варто зауважити, що зміст програми з методики російської мови викладача курсів М. Даденкова містив коротку характеристику прийомів навчання з метою стимулювання інтересу в курсистів до вивчення граматики, техніку швидкого малювання, уроки зв'язного мовлення за описом картин, методику написання творів [Там само, арк. 172].

Викладацький склад педагогічних курсів ретельно добирався з майстрів та досвідчених викладачів. Наприклад, у архівах про діяльність курсів 1913 р. при Педагогічному музеї значилось, що на той час їх педагогічний колектив складався з 24 учителів у складі таких викладачів: Михайло Благоразумов – директор Лубенської учительської семінарії (викладав "Методику арифметики та геометрії"); Четвериков Іван Семенович – приват-доцент Київської духовної академії (викладав "Психологію"); Зеньковський Василь Васильович – приват-доцент Київського університету (викладав "Педагогічну психологію"); Музиченко Олександр Федорович – директор Педагогічного музею (викладав "Нові течії педагогічної думки"); Лубенець Наталія Дмитрівна (викладала курс "Дитячі садки та їх зв'язок з шкільною організацією"); Гельвич Роман Іванович – доктор медицини, прозектор анатомії Київського жіночого інституту (викладав курс "Анатомо-фізіологічна картина розвитку дитини у дошкільному та шкільному віці"); Лубенець Тимофій Григорович – директор народних училищ Київської губернії (викладав "Методику російської мови"); Даденков Микола Федорович – викладач Києво-Печерської чоловічої гімназії (викладав "Педагогіку", "Методику російської мови") та ін. [Там само, арк. 134].

Варто зазначити, що діяльність короткотермінових педагогічних курсів відрізнялась нестабільністю. Такі інституції не в усі періоди забезпечували ґрунтовну, системну та якісну фахову підготовку, в окремі часові проміжки характеризувалися обмеженістю у змісті навчання психолого-педагогічного складника. Так, у 1876 р. Г. Істомін, керівник педагогічних курсів в Кобеляках, зауважував щодо низького рівня підготовки 33 слухачів: "Дійсний рівень загальної та педагогічної освіти значної більшості вчителів та вчительок не перебільшує найнижчих вимог" [8, арк. 159]. На курсах у Золотоноші в цьому ж році з 28 слухачів 11 пропонували після їх закінчення повторне слухання. Це переконливо доводило факт невідповідності викладачів до роботи на курсах та низького рівня їхньої організованості та результативності в цей період.

1900–1917 рр. – це етап інтенсивного розвитку психолого-педагогічної підготовки вчителів Полтавщини на педагогічних курсах Полтавщини різних типів, з різними термінами функціонування. Літні педагогічні курси на території Полтавщини на початку ХХ ст. функціонували в містах Гадячі, Золотоноші, Полтаві, Лубнах, Зенькові, Кобеляках, Кременчузі, Ромнах. Переважно це були короткотривалі місячні курси, які фінансувалися за рахунок земств та Синоду.

Установлено, що поступово збільшувалась чисельність слухачів курсів з середньою педагогічною та загальною освітою. На тимчасових курсах у Полтаві в 1912 році 418 слухачів мали змогу підвищити свій професійний рівень та педагогічну майстерність, скласти іспит на звання вчителя початкової школи. У матеріалах архіву знаходимо відомості про те, що лише 18,7 % вчителів губернії на цих курсах мали педагогічну спеціальну підготовку [9, арк. 18]. Літні педагогічні курси в м. Золотоноша в 1913 р. налічували 35 вчителів, 27 вчительок земських шкіл Полтавської губернії. Курсистів, які мали педагогічну спеціальну підготовку, було вже 31 % [5, арк. 354].

Тимчасові курси у м. Гадячі в 1913 р. дали змогу 86 бажаючим отримати свідоцтво про закінчення закладу. Аналіз архівних матеріалів свідчить, що на цих курсах у порівнянні з іншими було недостатньо практичних занять у зразковій школі. Зокрема, в цей рік курсистами було проведено 6 уроків з Закону Божого та 13 уроків з російської мови. А. В. Коваленко, керівник курсів, виступаючи проти їх багатопредметності, натомість пропонував збільшити кількість пробних уроків, оскільки "недостатність практичних занять в школі позбавляє можливість засвоїти необхідні прийоми та навички для самостійної та впевненої роботи в школі з використанням педагогічних методів, які вивчені на курсах" [5, арк. 357]. Хоча цю ідею не вдалося тоді реалізувати, проте особливістю тимчасових курсів у місті Гадячі було те, що на відміну від подібних курсів у інших містах Полтавщини на початку ХХ ст. теоретичний компонент психолого-педагогічної підготовки включав значно ширше коло дисциплін: "Дитячі ігри", "Педагогічну психологію", "Училищезнавство", "Педагогіку", "Психологію", "Нові течії в педагогіці", спецметодики [Там само, арк. 237–250].

Аналіз науково-педагогічної літератури та архівних джерел засвідчив, що поряд з зазначеними формами психолого-педагогічної підготовки вчителів на педагогічних курсах Полтавщини зазначеного періоду ефективно використовувалися різноманітні позааудиторні форми. Зокрема, проведення екскурсій, які набули статусу систематичних форм навчальних занять та здійснювалися за ініціативою окремих викладачів за їхні власні кошти, сприяло розширенню кругозору та сприяло розвитку інтересу до педагогічної професії [1; 2; 12–15].

Педагогічні курси для вчителів початкових класів 1913 р. при Педагогічному музеї спрямовувались на озброєння слухачів загальнопедагогічними знаннями, формування вмінь та навичок аналізувати навчально-виховний процес школи, досліджувати учня та колектив, добирати ефективні форми та методи впливу тощо. Спеціальні предмети, які викладались на курсах, були такі: "Педагогічна психологія", "Психологія", фахові методики (методика арифметики, азбуки, геометрії, російської мови, методика наочних уроків), "Нові течії в педагогіці", "Техніка швидкого малювання на дошці", "Гімнастика", "Фізичне виховання". З метою формування інтересу до педагогічної професії, розвитку педагогічних вмінь та навичок проводились екскурсії, прогулянки. Курсисти відвідували педагогічні музеї та працювали в них. Участь у діяльності гуртків з музики, ліплення, що діяли на курсах, ознайомлення з експонатами педагогічних виставок, архітектурними пам'ятками, відвідування театрів, проведення літературно-музичних вечорів сприяло професійному становленню, розвивало творчі здібності педагогічних працівників [9].

Установлено, що на педкурсах зазначеного періоду переважно використовувались практичні репродуктивні вправи. Проте поступово започатковувались вправи евристичного та пошукового характеру: творчі письмові роботи з педагогіки та спецметодик, доповіді, виступи на конференціях. Нами встановлено, що використання контрольних-оцінювальних методів (поточне опитування, диктант, іспити, бесіди, атестація, колоквіуми, форми групового та індивідуального контролю) сприяло формуванню низки загальнопедагогічних вмінь та навичок.

Висновки. Отже, підготовка вчителів на педагогічних курсах Полтавщини у кінці ХІХ – на початку ХХ ст. спрямовувалася на озброєння слухачів загальноосвітні-

ми та психолого-педагогічними знаннями. Зміст освіти відповідав фаховим потребам конкретних слухачів, мав таку структуру: загальноосвітній, загальнокультурний та психолого-педагогічний компонент. Зміст психолого-педагогічної підготовки вчителів поступово вдосконалювався, був спрямований на озброєння вчителів кращими методами навчання для здійснення ефективної практичної діяльності. Вивчення фактичного матеріалу (нормативних документів, архівних матеріалів, педагогічної літератури) доводить наявність ретельно продуманої, ґрунтовної системи загальноосвітньої та професійної підготовки майбутніх вчителів, яка містила у собі розумове, морально-духовне, естетичне виховання, засвоєння нових знань, розвиток науково-дослідних, творчих здібностей, формувало загальнопедагогічні вміння та навички. У такий спосіб закладалися основи багатогранності та "енциклопедичної" освіченості вчителя як необхідної умові педагогічної майстерності. Недосконалістю навчальних програм в діяльності курсів Полтавщини досліджуваного періоду виявлено заборону проникнення передових національних ідей.

Вивчення архівних матеріалів, аналіз текстів лекцій, спогадів слухачів, викладачів досліджуваного періоду свідчать, що підготовка вчителів на педагогічних курсах Полтавщини здійснювалась у ефективних індивідуальних та колективних формах, серед яких: лекції та практичні уроки, ретельно продумана система педагогічних практик, що включала і досвід психолого-педагогічних характеристик, організації системи виховної роботи в зразковій школі, самостійну бібліографо-аналітичну роботу курсиста. Педагогічна майстерність вчителів формувалась і реалізувалась в навчальному процесі не лише під час читання лекцій, вдало продуманої самостійної роботи, а також у процесі підготовки дидактично-методичних матеріалів тощо. Написання рефератів, письмових вправ, творів, доповідей, аналізу уроків вимагали від курсистів додаткової роботи з науковою та навчальною літературою, а це сприяло формуванню навичок пізнавальної самостійності. З метою формування педагогічного мислення слухачів ефективно використовувалися такі форми науково-дослідної діяльності: "репетиції", семінари, співбесіди, діалоги, диспути, екскурсії тощо.

Нами встановлено, що викладачами педкурсів упродовж досліджуваного періоду використовувалися такі методи: словесні (лекція; робота з першоджерелами; дискусії, що проводились під час обговорення рефератів, які готували курсисти з кожного з предметів, дискусії під час обговорення відвіданих уроків), наочні (демонстрація дослідів; використання таблиць та графіків, практичні (лабораторні роботи; постановка дослідів; складання психолого-педагогічних характеристик на учнів школи; виготовлення наочних посібників), методи самостійної роботи студентів (написання рефератів; бібліографо-аналітична робота), методи стимулювання обов'язку та відповідальності.

Перспективи дослідження. Стаття не висчерпує всіх аспектів заявленої проблеми, проте розкриває простір для подальших наукових пошуків, зокрема ознайомлення з ідеями вчених регіону щодо розробки змісту професійно-педагогічної підготовки: інтеграції знань у змісті педагогічних навчальних дисциплін, посилення практико-орієнтованого спрямування методичної складової підготовки вчителя, збільшення різновидів і термінів проведення педагогічної практики, які суголосні з сучасною концепцією підготовки педагогічних працівників.

Література

1. Белоконский И. П. Педагогические курсы для земских учителей и учительниц в 1898 г. / И. П. Белоконский // Вестник воспитания. – 1899. – № 8. – С. 130–145.
2. Галковский Г. Педагогические курсы для учителей церковных школ Прилуцкого уезда летом 1897 г. / Г. Галковский // Полтавские епархиальные ведомости. – 1898. – № 13. – С. 477–486.
3. ЦДІАК, ф. 707, оп. 229, од. зб. № 207. – арк. 1–441.
4. ЦДІАК, ф. 707, оп. 317, од. зб. № 548. – арк. 1–86.
5. ЦДІАК, ф. 707, оп. 225, од. зб. № 27. – арк. 1–49.
6. ЦДІАК, ф. 707, оп. 87, од. зб. № 6435. – арк. 1–32.
7. ЦДІАК, ф. 707, оп. 225, од. зб. № 40. – арк. 1–75.
8. ЦДІАК, ф. 707, оп. 225, од. зб. № 21. – арк. 1–246.
9. ЦДІАК, ф. 707, оп. 229, од. зб. № 233. – арк. 1–202.
10. ЦДІАК, ф. 707, оп. 229, од. зб. № 243. – арк. 1–34.
11. ЦДІАК, ф. 707, оп. 36, од. зб. № 1. – арк. 1–580.

12. Из отчета о педагогических курсах в Полтаве 15 мая – 15 июня 1897 г. // Педагогический листок. – 1898. – № 3. – С. 51–80.

13. Крайкорочные педагогические курсы для учителей школ грамоты Гадячского, Зеньковского и Роменского уездов в м. Лютецьке // Полтавские епархиальные ведомости. – 1899. – № 3–4. – С. 129–134.

14. Отчет о крайкорочных педагогических курсах для учителей школ грамоты в Лубенском уезде // Полтавские епархиальные ведомости. – 1894. – № 21. – С. 895–900.

15. Правила о педкурсах для приготовления учителей и учительниц народных училищ, утвержденных Министром Народного Просвещения 29.06.1907 г. // Русский начальный учитель. – 1907. – № 8–9. – С. 342–345.